

I.YUSUPOV DÓRETIWSHILIGINDE WAQÍT KONCEPTI

Kuanishbaeva Naziyrxan

Magistr

naziyraquwanishbaeva@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17480878>

ARTICLE INFO

Received: 27st October 2025

Accepted: 28th October 2025

Online: 29th October 2025

KEYWORDS

Bul tórtlikte bir minut degen waqıt birliginiń durativligi insannıń psixologiyalıq jaǵdayınan kelip shıǵıp uzaq yamasa qısqa bolıwı múmkinligi ayılǵanlıǵın bayqawımızǵa boladı.

ABSTRACT

Zamanagóy lingvistikada izertlew obyektlerin antropocentristikalıq baǵdarda izertlew dástúrge aylanıp, bunday izertlewlerde til iyesi esaplangan insan orayǵa qoyılıp onıń tábiyat, jámiyet, mádeniyat sıyaqlılar menen tıǵız baylanıslılıǵı máselesi úyreniledi. Usı tiykarda sociolingvistika, psixolingvistika, pragmalıngvistika, lingvokulturologiya, kognitiv lingvistika sıyaqlı tarawlar qalıplesti hám til bilimi ushın áhmiyetli izertlewlerdi alıp barmaqta. Máselen, waqıt konceptin alıp qaraytuǵın bolsaq onıń til iyesi esaplangan insannıń hár qıylı halatlarına qarap túrli mánilerde jumsalatuǵınlıǵın kóriwimizge boladı. Shayır I.Yusupovtıń qálemine tiyisli tómendegi qatarlardı kórsek

Zamanagóy lingvistikada izertlew obyektlerin antropocentristikalıq baǵdarda izertlew dástúrge aylanıp, bunday izertlewlerde til iyesi esaplangan insan orayǵa qoyılıp onıń tábiyat, jámiyet, mádeniyat sıyaqlılar menen tıǵız baylanıslılıǵı máselesi úyreniledi. Usı tiykarda sociolingvistika, psixolingvistika, pragmalıngvistika, lingvokulturologiya, kognitiv lingvistika sıyaqlı tarawlar qalıplesti hám til bilimi ushın áhmiyetli izertlewlerdi alıp barmaqta. Máselen, waqıt konceptin alıp qaraytuǵın bolsaq onıń til iyesi esaplangan insannıń hár qıylı halatlarına qarap túrli mánilerde jumsalatuǵınlıǵın kóriwimizge boladı. Shayır I.Yusupovtıń qálemine tiyisli tómendegi qatarlardı kórsek:

Bir gezde waqıttan arzan náirse joq,

Vokzalda otırsań hesh waqıt ótpes,

Bir gezde waqıttan qımbat náirse joq,

Poezdǵa minerde bir minut jetpes. ("Tórtlikler")

Bul tórtlikte bir minut degen waqıt birliginiń durativligi insannıń psixologiyalıq jaǵdayınan kelip shıǵıp uzaq yamasa qısqa bolıwı múmkinligi ayılǵanlıǵın bayqawımızǵa boladı.

Sol sıyaqlı, kimler dana, kim shala,

Waqıt bárin ornı-ornına qoyar ... ("Tórtlikler")

–degen qatarlar arqalı waqıttı ádil, ol kimniń qanday ekenligin kórsetedi degen pikirdi alǵa súredi.

I.Yusupov shıǵarmaları tilindegi waqıt konceptin ańlatatuǵın sózler semantikalıq, morfologiyalıq (affisaciya yamasa sóz qosılıw usılı menen jasalǵan) hám kontekstlik usıllar arqalı bildirilgen. Semantikalıq usıldaǵı waqıtlıq máni bildiriwshi sózler óz sózlik qatlamına

tiyisli hám ózlestirilgen sózler arqalı ańlatılǵan. Ózlestirilgen sózlerden arab, parsı, rus tili hám rus tili arqalı basqa tillerden kirgen sózlerdi ushıratamız. Mısalı: **dáwir** [*dáwrun* “aylanıs, waqıt, zaman”; “sheńber”; “partiya” (shaxm.) “almasıw”, “etaj”; “qosıq ariya”; “koncert nomeri”; “rol”] –belgili bir waqıt, basqısh, mezgil.¹ Bul waqıt mánisin bildiretuǵın leksema shayırdıń qálemisine tiyisli tómendegi qatarlarda jumsalǵan:

...Hámme jurt bazarlap dúnya bazarın,
Jatırqawıq *dáwir* aradan keshti. (“Watan topıraǵı”)

Nawrız [*navruz* “jańa kún”] – 1)eskishe jańa jıldıń bası, birinshi kúni (házirgi 21-martqa tuwra keledi); 2) báhár bayramı². I.Yusupovtıń lirikalarında da bul waqıt mánisin bildiretuǵın sózdi jiyi gezlestiremiz:

...Jarıq sáwle berip atar tańlarǵa,
Jarqılıq, *Nawrızdıń* bayramı keldi. (“Jarqılıq, Nawrızdıń bayramı keldi”)

I.Yusupov dóretpelerinde rus tili hám rus tili arqalı basqa tillerden kirgen *sekund, minut, sutka*, waqıt ólsheminiń atın bildiretuǵın *kalendar* sıyaqlı sózlerdi de ózlestirilgen sózlerdi ushıratamız:

...Bir gezde waqıttan qımbat nársе joq,
Poezdǵa minerde bir *minut* jetpes. (“Tórtlikler”)
...Barlıq bayram *kalendar*dan óshse de,
Siziń bayramıńız óshpegey, qızlar! (“Kózlerimniń aǵı-qarası qızlar”)

Qaraqalpaq tiliniń óz sózlik qatlamına kiretuǵın *ásir, jıl, ay, kún, saat* sıyaqlı sózler de semantikalıq usılǵa waqıt mánisin bildiretuǵın sózler esaplanadı hám olardı biz sóz etip atırǵan shayırdıń shıǵarmaları tilinde obrazlılıqtı támiyinlewde jiyi qollanılıwın kóremiz:

Aqlǵa uǵras kelmes bul úlken dúnya,
Sen buǵan ne deyseń, wa Jańa *ásir*?
Keleshekke ne tayarlap atırsań? (“Jańa ásirge”)
Álqıssa, men onıń aytayın sırın,
Bunnan sappa-sarras elli *jıl* burın... (“Dos házili”)
Ayı, kúni hámmeleрге teń dúnya.
Insan peyli tarılǵanda biraq ta,
Eki adamǵa tarlıq eter keń dúnya. (“Tórtlikler”)
Nókiste ekenińde sen meni *kúnde*,
Hátte *saat* sayın saǵınar ediń. (“Meniń jigit waqtım, sen qız waqtıń”)

Morfologiyalıq usılǵa yaǵnıy sóz qosılıw usılı menen jasalǵan waqıt mánisin ańlatatuǵın sózlerge *búgin, bıyl, Ramazan ayı, Qurban Hayt* sıyaqlılardı kirgiziwge boladı. Bul usıl arqalı bildirilgen waqıt mánisin bildiretuǵın sózler I.Yusupovtıń qáleminden dórelgen tómendegi qatarlarda keltiriledi:

...“Keshe qátelestiń” dep, *búgin* sógeseń,
Jazalaysań hám de ústimnen kúlip. (“Eki segizlik”)

Affiksaciya usılı arqalı jasalǵan waqıt mánisin bildiretuǵın sózlerdiń ishinde -sha/-she qosımtaları menen jasalǵan forması shayıır shıǵarmalarında qollanılǵan bolıp,Ol kóbinese

¹ Пахратдинов Қ. Өтеминов А. Қарақалпақ тилиндеги шығысы арабша сөзлер.–Нөкис: “QARAQALPAQSTAN” 2015. –Б: 11

² Пахратдинов Қ. Өтеминов А. Қарақалпақ тилиндеги шығысы парсыша сөзлер.–Нөкис: “ҚАРАҚАЛПАҚСТАН” 2017. –Б: 24

atlıq, kelbetlik, almasıq, túbir hám dórendi túbir ráwishlerge jalǵanıp, salıstırıw, kúsheytiw, muǵdar hám waqıt mánili ráwishlerdi jasaydı³. Tómendegi mısalda

Durıs, teatr joq *házirshe* bizde,

Biraq, ol boladı, isen bul sózge.

Máwsim atların qosıq qatarlarında keltiriw arqalı shayır waqıyalardıń júz bergen waqtın sheberlik kórkemlep súwretlewge erisken:

Jasıl shatırdaysań *jazda* sayalı,

«Dem alsam ...» der jolawshınıń qıyalı,

Gúz paslında turdıń zer lipas kiyip,

Altın menen shayqaǵanday dúnyanı. (“Bozatawdıń jolındaǵı toǵaylar”)

Sonday-aq shayır dóretiwshiligine tiyisli qatarlarda insannıń jas ózgesheligin beriw arqalı da waqıt mánisin bildiriwge erisken. Mısalı:

Izde qalǵan *qız dáwrannıń* qızıǵı,

Aq júzińde az kem ájim sızıǵı... (“Jaqsı hayallarǵa jas mingen sayın”)

Bunda qız dáwrani ótken obrazdıń aq júzine az kem ájim tústi dep súwretlew arqalı waqtıń tez ótip ketkenligin súwretlegen.

...*Hár oqıwshıń test sinaqtan ótkende*,

Shesheń qız tuwǵanday quwanar bolıń.

(“Men muǵallım degen xalqtı súyemen”)

Bul kontekstte metoforalıq usılda bildirilgen dıqqat etilgen sóz dizbegi oqıwshılarınıń jemisin kórgen waqıtta hárqaysı ustazdıń quwanatuǵınlıǵın sheberlik penen súwretlengenligin bayqaymız.

Juwmaqlap aytqanda, xalqımızdıń súyikli shayırı I.Yusupovtıń dóretiwshiliginde waqıt koncepciyası júdá sheberlik penen berilgen. Joqarıdaǵı mısallar arqalı kórinip turǵanıday, olardıń ayırımları tuwra mánide anıq waqtı kórsetiwde qollanılǵan bolsa, bir toparı awıspalı mánide kórkemlik qural sıpatında qollanılǵan..

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

- 1.Пахратдинов Қ Өтемимов А. Қарақалпақ тилиндеги шығысы арабша сөзлер.–Нөкис: “QARAQALPAQSTAN” 2015. –Б: 11
- 2.Пахратдинов Қ Өтемимов А. Қарақалпақ тилиндеги шығысы парсыша сөзлер.–Нөкис: “ҚАРАҚАЛПАҚСТАН” 2017. –Б: 24
- 3.Da’wletov A, Da’wletov M, Qudaybergenov M., Ha’zirgi qaraqalpaq a’debiy tili. Morfemika, Morfonoliya So’z jasalıw. Morfologiya No’kis BILIM 2010 76-b.
- 4.Hakimova O’zbek tilida vaqt ma’noli lug’oviy biurliklar va ularning matn shakllantirish imkoniyatlari. Fil.fanlari nom. diss Farg’ona 2004..
- 5.Muminova M.A. O’ZBEK TILIDA “VAQT” KONSEPTLI BIRLIKLARNING TARAQQIYOTI . <https://doi.org/10.59251/2181-1296.2023.v2.138.1.2015>
- 6.Юсупов И. «ӨМИР, САҒАН АШЫҚПАН... –Нөкис, «Қарақалпақстан» 1999
- 7.Юсупов И. «Хәр кимниң өз заманы бар» - Нөкис «Қарақалпақстан» 2004.
8. Юсупов И. «Таңламалы шығармалары Үш томлық. II том»-Нөкис «Билим» 2018.

³ Da’wletov A, Da’wletov M, Qudaybergenov M., Ha’zirgi qaraqalpaq a’debiy tili. Morfemika, Morfonoliya So’z jasalıw. Morfologiya No’kis BILIM 2010 76-b.